

[DOI:10.26104/NTTIK.2023.50.71.053](https://doi.org/10.26104/NTTIK.2023.50.71.053)

Исмаилова З.А.

**ЭМОЦИЯ – ЛИНГВИСТИКАНЫН ИЗИЛДӨӨ ОБЪЕКТИСИ:
ЭМОЦИЯ, АФФЕКТ, МААНАЙ ЖАНА СЕЗИМ КУБУЛУШТАРЫ
(психологиялык аспект)**

Исмаилова З.А.

**ЭМОЦИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ:
ЭМОЦИЯ, АФФЕКТ, НАСТРОЕНИЕ И ЧУВСТВЕННЫЕ ЯВЛЕНИЯ
(психологический аспект)**

Z. Ismailova

**EMOTIONS AS AN OBJECT OF STUDY IN LINGUISTICS: EMOTION,
AFFECT, MOOD AND SENSORY PHENOMENA
(psychological aspect)**

УДК: 811.161.1(575.2) (04)

Дүйнөлүк жана орус тил илиминде эмотиология (эмоция лингвистикасы) калыптанып, эмоциялардын лингвистикалык теориясынын пайдубалы түптөлүп, алардын лингвомаданий жаатын иликтөө да өрүш алууда Кыргыз тилиндеги эмотивдик маанинин семантикалык-стилистикалык жана когнитивдик аспекте изилдөө күндүн актуалдуу темасын түзүп тургандыгы айдан ачык. Эмотивдик маанинин негизин кураган психологиялык кубулуш – эмоция психология илиминде ар тараптан иликтенип, ал тууралуу 12 илимий теория иштелип чыккан. Көп убакыт бою эмоция философия, физиология жана психология жаатында калып, анын жогорку илимдерге тийиштүү зарыл проблемалары иликтенип келди. Биз эмоциянын лингвистикасын изилдөөгө киришүүдөн мурда анын психологиядагы иликтөө абалына кыскача токтолобуз. Эки белгилүү психологдун К.Э. Изарддын «Психология эмоций» жана Е.П. Ильиндин «Эмоции и чувства» аттуу эмгектерине басым жасайбыз. Атактуу америкалык психолог, эмоция психологиясы жаатындагы белгилүү адис Пол Экмандын «Психология эмоций», «Я знаю, что ты чувствуешь» аттуу эмгегине да зарылдыгына жараша кайрылабыз.

Негизги сөздөр: эмоция, аффект, сезим, маанай, инстинкт, драйв, классификация.

В мировой и русской лингвистике формируется эмотиология – эмоционально-языковая лингвистика, развиваются основы лингвистической теории эмоций, изучаются их лингвокультурные аспекты. Семантико-стилистических и когнитивных аспектов эмоционального значения кыргызского языка является актуальным вопросом дня. Психологический феномен, составляющий основу эмоционального значения – эмоция подробно изучен в науке психологии, и о нем разработано 12 научных теорий. Долгое время эмоция оставалась в области философии, физиологии и психологии, и изучались ее необходимые проблемы, связанные с высшей школой. Прежде чем приступить к изучению лингвистики эмоций, мы кратко рассмотрим состояние ее исследований в психологии. Особое внимание уделяем трудам Ильина «Эмоции и чувства». А также обращаемся по мере необходимости к работам известного американского психолога, известного специалиста в области психологии эмоций Пола Экмана «Психология эмоций», «Я знаю, что ты чувствуешь».

Ключевые слова: эмоция, аффект, чувство, настроение, инстинкт, драйв, классификация.

In world and Russian linguistics, emotiology is being formed – emotional-linguistic linguistics is developing, fundamentals of the linguistic theory of emotions, their linguistic and cultural aspects are studied. The study of the semantic-stylistic and cognitive aspects of the emotional meaning of the Kyrgyz language is a topical issue of the day. The psychological phenomenon that forms the basis of emotional meaning – emotion – has been studied in detail in the science of psychology, and 12 scientific theories have been developed about it. For a long time, emotion remained in the field of philosophy, physiology and psychology, and its necessary problems associated with higher education were studied. Before proceeding to the study of the linguistics of emotions, we briefly review the state of its research in psychology». We pay special attention to the works of Ilyin «emotions and feelings» and we also refer, as necessary, to the works of the famous american psychologist Paul Ekman «Psychology of emotions», «I know you do you feel».

Key words: emotion, affect, feelings, moods, insting, drive, classification.

Кыргыз тил илиминде айрым бир эмгектерди эсепке албаганда сөздүн эмотивдик мааниси салыштырма-тарыхый, системалык-структуралык же антропоцентрикалык парадигманын негизинде толук изилдене элек. Дүйнөлүк жана орус тил илиминде эмотиология (эмоция лингвистикасы) калыптанып, эмоциялардын лингвистикалык теориясынын пайдубалы түптөлүп, алардын лингвомаданий жаатын иликтөө да өрүш алууда. Англис, немис жана орус тилдериндеги эмотивдик маани семантикалык-стилистикалык жана когнитивдик аспекте терең иликтенүүдө.

Илимий психологиянын негиздөөчүсү В. Вундт эмоциялардын көптүгүн, аларды чагылдырган тилдик каражаттардын аздыгын айткан [9:3].

П.В. Симонов эмоцияларды адегенде адам менен объекттердин ортосундагы мамилелерге карап, контакттык жана дистанциялык деп экиге бөлүп, кийинчерээк ал төрт жуп базистик эмоция (канаатануу – жийиркенүү, кубаныч – кайгы, ишенич – коркунуч, салтанат – каар) жана алардын айкаштарынан куралган аралаш татаал эмоциялар бар экендигин далилдөөгө аракет кылган [8:11].

Эмоцияларды дискреттүү моделдештирүү, башкача айтканда, аларды биринчи (базистик) жана экинчи катардагылар деп бөлүштүрүү да орун алып келет. У. Макдауголл 7 (коркунуч, жийиркенүү, таң калуу, каар, баш ийүүчүлүк, өзүн-өзү мактоо, назиктик), П. Экман 6 (каар, коркунуч, жийиркенүү, таң калуу, кайгы, кубаныч), Р. Плачик 8 (каар – коркунуч, жактыруу – жийиркенүү, кубаныч – кайгы, күтүү – таң калуу), К. Изард 10 (каар, жек көрүү, жийиркенүү, кайгы, коркунуч, күнөө, кызыкчылык, кубаныч, уят, таң калуу) базистик эмоциянын бар экендигин далилдөөгө аракет жасашат. Ал эми экинчи эмоциялар базистик эмоциялардын өз ара айкашууларынан жараларын айтышат [10, 9-б].

Көрүнүктүү америкалык философ жана психолог К.Э. Изард өзүнүн «Эмоциялардын психологиясы» (1999) аттуу фундаменталдуу окуу китебинде эмоция нервдик, нервдик-булчуңдук, аффективдик жана когнитивдик активаторлордук негизинде жараларын [2, 39-б.], ал эми базалык эмоциялар төмөнкү критерийлерге жараша аныкталарын көрсөткөн:

- даана жана өзгөчө нервдик субстраттарга ээ;
- бет булчуң кыймылдарынын (мимика) өзгөчө жана элестүү конфигурациялары аркылуу көрүнөт;
- адам тарабынан андаштырылган ачык жана бөтөнчө толкундоолорду жаратат;
- эволюциялык-биологиялык процесстердин натыйжасында калыптанган;
- адамга уюштургучтук жана мотивациялык жактан таасир этип, анын адаптацияланышына өбөлгө түзөт [2: 63-64-66.].

В.К. Виллюнас (1986) эмоцияларды негизи жана туунду деп экиге бөлөт.

Албетте, эмоцияларды топторго бөлүштүрүү – татаал маселе, башкача айтканда, бул же тигил эмоция өзүнчө бир эмоциябы, же бир эле эмоциянын башка лексикалык каражат менен сыпатталышыбы, же эмоцияны туюнткан сөз анын бул же тигил даражасын билгизеби деген суроолор башаламандыктарды жаратып келет.

Бүгүнкү күнгө эмоциялардын универсал классификациясы жок. Жогоруда биз сөз кылган классификациялар эмоциялардын бул же тигил өзгөчөлүгүнө – жаралуу шартына, себебине туруктуулугуна, адамга таасир берүү мүмкүнчүлүгүнө жана башка белгилерине таянуу менен жаралган. Адегенде биологияда жана психологияда жыш учураган рефлекс, инстинкт, драйв, эмоциялык тон, эмоция, аффект, маанай жана сезим терминдеринин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө жана алардын өз ара байланыштарына көз чаптыруу абзел.

Рефлекс – организмдин чөйрөнүн ички жана сырткы өзгөрүүлөргө карата борбордук нерв системасынын катышуусу менен ишке ашчу реакциясы [4, 39-б.].

Инстинкт – рефлекске караганда татаал кубулуш

жана ал организмде өтүүчү гормоналдык процесстер тарабынан жаралат [9, 3-б.].

Драйв – органикалык муктаждыктан улам пайда болгон жалпы мүнөздөгү табыгый кызыкчылык [9, 4-б.]. Адам эмоциясынын башатында анын эмоциялык реакциясы турат. Эмоциялык реакцияга белгилүү орус илимпоз психологу Е.П. Ильин төмөнкүдөй аныктама берген.

Эмоциялык реакция - шартсыз рефлексстин механизми боюнча жаралган кубулуш, бул генетикалык эс-тутумдагы маанилүү кырдаалга карата пайда болгон реакция, инстинкттин көрүнүшү [3, 6-б.].

А.И. Леонтьев эмоциялык кубулуштарды үчкө бөлөт: аффект, эмоция (стресс менен кошо) жана сезимдер [7, 5-б.]. Орус аңызында салттуу түрдө эмоциялык реакцияларды сезимдердин эмоциялык тону, эмоциялар (аффекттер менен кошо) жана маанай класстарына бөлүшөт.

Эмоциялар – организмдин даана көрүнгөн субъективдүү боёкко ээ жана адамдын сезимдеринин жана толкундоолорунун бардык түрлөрүн камтыган физиологиялык абалдары [10, 39-б.].

Эмоциялар – адам инстинкти, каалоолору жана умтулуулары менен шартталган психикалык абалдардын жана процесстердин өзгөчө чөйрөсү, ички сезимдердин көрүнүшү [2, 515-б.].

Аффекттер. Өткөн кылымдын башында эмоция психологиясында аффект өзүнчө топко бөлүнүп, ага ар кандай аныктама бериле баштаган:

1) Аффект – психикалык турмушту бузууга алып келген сезим абалы (коркунуч, үрөй учуу, каар); 2) психикалык кубулуштардын өзгөчө түрү; 3) эмоциялык кубулуштардын бир түрү; 4) жаралган кырдаалга жооп катары пайда болгон абал; 5) башкарууга мүмкүн болбогон, көбүнчө предметсиз толкундоо; 6) күчтүү эмоция; 7) жан дүйнөдөгү бороон; 8) мотивациялык, соматикалык, экспрессиялык, коммуникациялык, эмоциялык жана когнитивдик компоненттерди камтыган психикалык структура.

Е.П. Ильин аффектти эмоциянын бир түрү катары карап, ага төмөнкүдөй касиеттер мүнөздүү экендигин белгилейт:

- тез жаралуу;
- өтө чоң интенсивдүүлүк;
- тез жоголуу;
- дуулдаган экспрессия;
- жоопкерсиздик;
- диффузиялуулук [3, 58-б.].

Маанай. С.И. Ожегов: «Настроение: 1) внутреннее душевное состояние; 2) направление мыслей, чувств и т. п. у кого-н.; 3) склонность делать что-н.» [6, 12, 336-б.], - деп, жазса, ушуга окшош аныктама экинчи бир белгилүү лексикографиялык эмгекте туюнтулган [9, 13, 401-б.].

Эмоция психологиясында настроение «маанай»

түшүнүгү алигиче чаржайыт бойдон калууда: 1) маанай – бүдөмүк толкундоолор; 2) белгилүү бир эмоцияларды баштан кечирүүгө түрткү берген абал; 3) эмоциядан айрымаланган эмоциялык феномен; 4) адамдын сезимдери жана жүрүм-туруму менен байланышкан эмоциялык чен; 5) жалпы мүнөздөгү абал; 6) адамдын толкундоолору менен ишмердигине белгилүү бир мезгилге чейин таасир эткен жалпы эмоциялык абал; 7) эс-тутумдан чыккан гедоникалык мүнөздөгү идеялар, ойлор жана образдардын агымы; 8) айлана-чөйрөгө жасалган мониторинг. Албетте, ар бир аныктамада маанайдын бул же тигил белгиси көрсөтүлгөн. Адатта маанайга алсыз интенсивдүүлүк, адам активдүүлүгүнө таасир берүүчүлүк, себептин натыйжасы катары көрүнүшү өңдүү касиеттер мүнөздүү.

Л.В. Куликов өзүнүн «Психология настроения» аттуу монографиясында маанайдын структурасы релятивдүү, эмоциялык, когнициялык, мотивациялык жана физикалык компоненттен кураларын белгилейт [5, 12-б.].

Релятивдүү (мамиле) компонент адам жана анын айланасындагы окуялардын өз ара мамилелерин чагылдырса, эмоциялык компонент сезимдердин, толкундоолордун тобундагы өктөм эмоцияны мүнөздөйт. Когнициялык компонент учурдагы турмуштук кырдаалды түшүнө баалап, анын келечегин көрө билүүнү божомолдойт. Мотивациялык компонент мотивациялык процесс эмоциялык өзгөрүүлөдү толук шарттап турарын сыпаттайт. Физикалык компонент органикалык өзүн өзү сезүүнү туюнтат. Маанай – эмоция же аффект эмес, ал баарыдан мурда баштан кечирилип жаткан сезимдердин, эмоциялардын интегралдык көрсөткүчү. Маанай – эмоциялык толкундоонун жолун (бейгамдыктан аффектке чейин) камтыган эмоциялык фон. Кандай гана мезгил болбосун, адам маанайында бул же тигил эмоция же анын изи, же сезүүлөрдүн, таасирлердин эмоциялык тондору болот же алардын болбой калышы да мүмкүн.

Маанайдын түрлөрү. Маанай менен эмоция ортосунда окшоштуктар көп. Маанайдын көтөрүңкү, шайыр, жайдары, ошондой эле басыңкы түрлөрү белгилүү. Жакшы маанайдын экинчи баскычы – эйфория. Ал бейпилдик, бейгамдык, камаарабастык сыяктуу белгилер менен мүнөздөлөт. Коомдо жашагандардын көпчүлүгүнүн сезимдерименен эмоциялары коомдук маанай калыптандырат.

Сезимдер. Орус тилиндеги «чувство» лексемасы сезүү (чувство боли, я чувствую, органы чувств), эстен тануудан кийин өзүнө келүү (прити в чувство), өзүн-өзү баалоо (чувство собственного достоинства), божомолдоо (я чувствую) семаларын жана эмоцияны (острые ощущения) туюнтат. Психологиялык адабияттарда сезим менен эмоция өз ара тыгыз байланыш экендиги талаш туудурбайт, бул терминдер кан-

дай маанилерди билдирет жана экөөнүн өз ара катышы барбы деген маселе чечилбей келет. Чувство терминин кыргызча сезим лексемасы аркылуу алдык.

Психологияда сезим термини төмөнкү маанилерде жолугат: 1) сезүүнүн субъективдүү элементи; 2) эмоциялык толкундоо; 3) татаал туунду эмоция (үмүт, коркунуч, кайгы); 4) адам жүрүм-турумундагы пайдалуу эмоциялык абал; 5) адамдын ар кыл жагдайдагы аффективдик-эргтик реакцияларынын негизин түзгөн туруктуу шарттуу-рефлектордук кубулуш; 6) эмоция; 7) эмоциянын бир түрү; 8) ар түрдүү эмоциялардан куралган түшүнүктү билдирген термин; 9) туруктуу түзүлүш же инсандын касиети; 9) адамдын болмуштун кубулуштарына болгон 10) туруктуу мамилеси; 11) адамдын мээсинде анын реалдуу мамилелеринин чагылышы; 12) туруктуу эмоциялык мамиле; 13) адамдын ар түрдүү формада чагылдырылган ички мамилелери. Жогорудагы аныктамалардын негизинде эмоция менен сезим түшүнүктөрү бири-бирине дал келбестиги, айрым учурларда алардын кайчылаш болорлугу, сезим эмоция аркылуу билинери, бир эле эмоция ар түрдүү сезимди туюнтары, бир эле сезим ар түрдүү эмоциялар аркылуу көрүнөрү жана онтогенезде сезимдин эмоциядан кийин жаралганы илим тарабынан далилденди.

Е.П. Ильиндин ою боюнча, инсанга маанилүү объектке карата болгон мамиле, мамиленин туруктуулугу жана мамилеге жараша жаралган жүрүм-турум сезимди эмоциядан айрымалап турат [3, 300-301-бб.]. Ал мамиле баалоочу, экспрессиялык жана козгогуч касиетке ээ.

Кыскача айтканда, эмоция менен сезимдин айрымасы төмөнкүдөй: 1) эмоция – реакция; 2) эволюция процессинде мурун жаралган; 3) айбанга жана адамга таандык; 4) кырдаалга, окуяга тийиштүү; 5) кырдаалчыл, кыска мөөнөттүү; 6) «ушул жерде – азыр» маанисиндеги кубулуштарды бөлүп чыгарат; 7) бир эле эмоция ар түрдүү сезимдер аркылуу көрүнөт, ал эми 1) сезим – мамиле; 2) эволюция процессинде кийин жаралган; 3) негизинен кишиге таандык; 4) объектке тийиштүү; 5) туруктуу жана узакка созулат; 6) стабилдүү мотивациялык мааниге ээ кубулуштарды бөлүп чыгарат; 7) бир эле сезим ар түрдүү эмоциялар аркылуу көрүнөт [3, 302-б.].

Эмоциялык мамилелердин жаралышына аймактык жакындык, физикалык жагымдуулук, түшүнүктөрдүн, нравалык дөөлөттөрдүн окшоштугу жана өз ара жакындык таасир этет.

Эмоциялык мамилелер катары саналган сезимдер мамилелердин белгиси болуп саналышат жана аларга интенсивдүүлүк, туруктуулук, кеңдик, дифференциалуулук, жалпылык, субъективдүүлүк, бекемдик жана тереңдик өңдүү касиеттер мүнөздүү.

Сезимдер нравалык (аксанатайлык, боорукер-

лик, назиктик, достук, жолдоштук, мекенчилдик, жамаатчылдык, симпатия ж.б.), интеллектуалдык (кызыгуу, таң калуу, ишеним, күмөн саноо ж.б.) жана эстетикалык (сулууулук, асылдык, көрксүздүк, шаңдуулук, пастык, трагедиялууулук, комедиялууулук ж.б.) өңдүү топторго ажырайт.

Адабияттар:

1. Глебкин В. В. Мышление и эмоции в междисциплинарной перспективе. – М.: Модерн-А, 2010. – 160 с.
2. Изард К. Э. Психология эмоций. / Перев. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с.
3. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 783 с.
4. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. 2-е изд. / Пер. с англ. СПб.: Питер, 2012.
5. Куликов Л. В. Психология настроения. – СПб., 1997.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986.
7. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. – М., 1971.
8. Симонов П.В. Теория отражения и психофизиология эмоций. – М., 1970.
9. Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, М. В. Фаликман. – М.: АСТ: Астрель, 2009. – 704 с. – (Хрестоматия по психологии).
10. Хомская Е. Д., Батова Н. Я. Мозг и эмоции: Нейропсихологическое исследование. – М., 1998.